

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Over vreemde liefde en liefde voor het vreemde

Antonie Ladan

Twee aspecten van de psychoanalytische behandel situatie komen hier aan bod, die geenszins vanzelfsprekend zijn, maar eerder vreemd genoemd kunnen worden: op de eerste plaats de liefde voor het vreemde zoals deze zich in de loop van de behandeling bij de analysand kan ontwikkelen en waarbij vooral het zelf aan de orde is, en daarnaast de vreemde liefde tussen analysand en analyticus, waarbij het vooral gaat om de relatie met de ander.

De liefde voor het vreemde zelf

Het fysieke zelf Dr. Strangelove, een van de hoofdpersonen in de gelijknamige film van Stanley Kubrick, is een ex-nazi-wetenschapper en nu hoofd van het wapenontwikkelingsprogramma van de Verenigde Staten. In de film wordt zichtbaar dat hij lijdt aan een tamelijk bizarre bewegingsstoornis. Zijn rechterhand lijkt voortgedreven te worden door een eigen wil. Soms grijpt hij zich met deze hand bij de keel, alsof hij zichzelf probeert te wurgen, dan weer gaat zijn rechter hand omhoog om de Hitlergroet te brengen. Dr. Strangelove heeft zijn linkerhand dan ook nodig om dit eigenzinnige lichaamsdeel onder controle te houden. Hoewel hier sprake is van de bizarre gedragingen van een figuur uit de fictie, verwijst deze stoornis naar een beschreven neurologische aandoening op basis van hersenbeschadiging, namelijk het 'alien hand syndrome' (Biran & Chatterjee 2004). Dit 'vreemde-handsyndroom' wordt gekarakteriseerd door een lichaamsdeel dat betekenisvolle handelingen lijkt te verrichten zonder daarbij geleid te worden door de intenties van de patiënt. Patiënten merken bijvoorbeeld dat zij niet in staat zijn om de hand in kwestie te weerhouden van het grijpen naar voorwerpen. Ook kunnen zij het vastgegrepen voorwerp vaak niet meer loslaten, maar hebben daar hun andere hand bij nodig. Deze patiënten geven vaak uitdrukking aan verbazing en frustratie over dit dolende lichaamsdeel en ervaren het niet als deel van zichzelf, maar als 'vreemd', als 'alien'. Zij spreken er dan ook regelmatig over in de derde persoon. In een test werd aan een patiënte die aan dit syndroom leed bijvoorbeeld gevraagd: 'Wat hebt u in uw rechter hand?' 'Een hand', antwoordde zij. 'Van wie is die hand?' 'In ieder geval niet van mij!' (Biran & Chatterjee 2004, p. 292). Een andere patiënt deed een blokkentest met zijn

A. Ladan is psychiater, zelfstandig gevestigd te Zeist. Correspondentieadres: antonieladan@wxs.nl

rechterhand. Terwijl hij dat deed, kwam zijn linkerhand van onder de tafel tevoorschijn en begon naar de blokken te grijpen. Hij gaf er met zijn rechterhand een klap op en zei: 'Dat zal hem wel een tijdje rustig houden' (p. 293). Het gaat hier dus om een neurologische stoornis, waarbij een deel van het lichaam niet meer onder controle is en als vreemd wordt ervaren. Bij Dr. Strangelove is te zien hoe dit vreemde lichaamsdeel ook regelmatig voor schaamte zorgt: plotseling wordt hij overvallen door iets dat uit hemzelf komt, dat aan hem vast zit en dus ontegenzeggelijk bij hem hoort, maar dat verborgen had moeten blijven, omdat het iets zichtbaar maakt dat niet past bij degene die hij nu is, dan wel wil zijn. Ditzelfde fenomeen van het als vreemd beleven van het fysieke zelf of van een deel daarvan, zien we bij andere lichamelijke aandoeningen, waarbij het lichaam niet meer of niet meer helemaal in overeenstemming is met wat het eigenlijk zou moeten zijn of met wat het ooit geweest is; denk aan ziekten als kanker, hartinfarcten, diabetes, hypertensie, enzovoort. In de meest algemene vorm kennen we het ten aanzien van het ouder worden, waarbij het lichamelijke verval niet voldoende wordt opgenomen in ons lichaamsbeeld en als vreemd wordt beleefd: dat ben ik toch niet, die figuur met die rimpels, die hangende borsten, die uitgezakte buik, dat kalende hoofd, die steeds meer krimpt en problemen heeft met horen en met zien. Dit kan dan leiden tot wanhopige pogingen om het oude zelf te herstellen en tot de behoefte om afstand te nemen en ons verder te vervreemden van dit aspect van onszelf. Eén van mijn patiënten ontkwam, toen hij midden vijftig was, niet aan het aanschaffen van een bril, maar schrok zo van het scherpe beeld dat hij nu van zichzelf in de badkamerspiegel voorgeschooteld kreeg, dat hij een sterke neiging moest bedwingen om zijn bril weg te doen en opnieuw in zijn weliswaar vage, maar comfortabele wereld te gaan leven. Degene die hij nu in de spiegel voor zich zag, was een vreemde, niet zijn oude, vertrouwde zelf. Bij Dr. Strangelove en bij de patiënten die lijden aan het 'alien hand syndrome' of aan een andere lichamelijke aandoening is meestal wel te zien dat een deel van hun fysieke zelf niet meer meedoet. Dat geldt ook voor het gewone ouder worden. Wij zien bij onszelf en bij elkaar hoe we veranderen. Dat we voor de ander zo zichtbaar zijn in dit 'vreemde' aspect van onszelf, maakt de schaamte ook zo groot en doet de genoemde neiging om ons in dit opzicht van onszelf te vervreemden nog toenemen. Daarin speelt mogelijk ook een rol dat we diep van binnen heel goed weten hoe wezenlijk het lichaam is. Arnon Grunberg (2004) schrijft daarover: 'Niet vanwege onze briljante geest willen we worden gewild, niet vanwege onze opmerkelijke aforismen, maar uitsluitend vanwege ons lichaam. Men zou er eerlijk over moeten zijn, men zou met een weemoedige blik moeten zeggen: ik zit hier uitsluitend vanwege je lichaam, de rest heb ik zelf.' In laatste instantie is dat lichaam alles wat we hebben. Zonder lichaam bestaan we niet en is er dus ook geen zelf. Het allervreemdste aan ons zelf is dat het zo tijdelijk is, dat we uiteindelijk dood gaan. Josef Capek ver-

woordt deze vreemde stand van zaken als volgt: 'Het leven krijgen betekent er dodelijk door getroffen worden' (Capek 2002, p. 10).

Het lijkt dan ook logisch dat een van de opgaven, waar patiënten zich in een psychoanalytische behandeling regelmatig voor gesteld zien, bestaat uit het gaan opvatten van voldoende liefde voor hun lichamelijke zelf, in de gedaante van dat vreemde, veranderende lichaam. Maar hoe zit het nu ten met het psychische zelf? Wat is dan het vreemde waar een patiënt van moet gaan houden? Ik zal hier vanuit vijf onderling verbonden invalshoeken iets over zeggen.

Het vreemde dat verbonden is met de manier waarop we waarnemen Het onszelf als vreemd ervaren is in de meest algemene zin verbonden met de manier waarop we waarnemen. Waarnemen, of dit nu naar buiten of naar binnen gericht is, heeft een beperkte reikwijdte en is niet mogelijk zonder interpretatie. Dit betekent dat ook in de waarneming van onszelf deze vertekende interpretatie al besloten ligt en dat wij onszelf niet werkelijk kunnen kennen. Al onze relaties, zowel met anderen als met onszelf, zijn dan ook tot op zekere hoogte relaties in de fantasie (Ladan 2000). In die zin zijn en blijven we een vreemde voor onszelf en kunnen we ook voortdurend voor verrassingen komen te staan.

De notie van de eigen subjectiviteit, die, in een hedendaagse term, het vermogen tot mentaliseren impliceert, is nauw verbonden met de oedipaliteit, waarin immers alles draait om verschil (Fonagy e.a. 2002). Deze notie behoort tot een van de meest wezenlijke elementen van de volwassenheid en staat in emotioneel beladen omstandigheden voortdurend onder druk, vanuit de behoefte om terug te vallen op meer comfortabele manieren van in de wereld staan. Het ligt dan ook voor de hand dat dit vreemde aspect van het zelf een belangrijk thema binnen de meeste behandelingen vormt.

Het vreemde ten gevolge van het proces van afweer Een deel van wat zich in onszelf als vreemd aan ons voordoet, is dat geworden door een proces van afweer. Denk bijvoorbeeld aan iets dat we zeggen in een opwelling, waar we ons vervolgens voor schamen en dat, als we er later mee geconfronteerd worden, zich aan ons voordoet als vreemd: 'Nee, dat heb ik niet gezegd, dat zou ik nooit doen!'

We kennen het ook in de vorm van symptomen, zoals bij de fobie en de dwang, die meestal als ik-vreemd worden beleefd. Soms gaat het om een hele levensfase die vreemd wordt, bijvoorbeeld de kindertijd. Ik heb een dergelijk vervreemdingsproces, dat kan leiden tot een vorm van chronische depersonalisatie, beschreven voor 'de wandelende hoofden'. Deze term verwijst naar een bepaalde groep patiënten, die als kind in een voor hen moeilijk te verdragen situatie verkeerden, waaraan zij fysiek niet konden ontsnappen. Om zich toch staande te houden 'kozen' zij voor een psychische vluchtroute, waarbij zij in hun hoofd gingen zitten en een beroep

deden op hun vermogen tot fantaseren. Door dat te doen, konden zij een fantasiewereld betreden, die beter te verdragen leek dan de feitelijke leefwereld van dat moment. In die fantasiewereld maakten zij een 'grote sprong voorwaarts' en werden de volwassene zoals zij zich voorstelden dat zij die in de toekomst zouden zijn. Maar om dat vol te kunnen houden, moesten zij een zo goed mogelijke scheiding aanbrengen tussen hun fantasiewereld en de feitelijke wereld van dat moment, waarin zij kind waren. De prijs die ze betaalden voor het betreden van de vluchthaven in hun hoofd, bestond dus uit het opofferen van hun kinderwereld, waar zij dan ook in toenemende mate van vervreemdden. Je zou dit verdringing kunnen noemen, een term van Freud, waarmee hij meer dan een eeuw geleden omschreef hoe ongewenste herinneringen uit het bewustzijn geweerd kunnen worden. Terwijl we binnen de analytische behandelpraktijk, in navolging van Anna Freud, bij verdringing vooral zijn gaan denken aan een proces dat onbewust verloopt, maakte Freud dit onderscheid aanvankelijk niet. 'Verdringing' verwees in deze oorspronkelijke opvatting dus zowel naar bewuste als onbewuste psychische processen. Deze opvatting sluit veel beter aan bij het huidige spraakgebruik en maakt ook het vaak arbitraire onderscheid tussen wat iemand bewust of onbewust wegdrukt overbodig (zie ook Ladan 2004b).

Het vreemde van achter ons gelaten opvattingen en instellingen Ten minste twee belangrijke factoren spelen een rol bij het gevoel van vervreemding dat we kunnen krijgen wanneer we geconfronteerd worden met inmiddels achter ons gelaten opvattingen en instellingen (Freud 1919). Beide houden verband met de werking van ons geheugen. Een eerste factor betreft de veranderingen die zich in de loop van onze ontwikkeling voordoen in onze sociale cognities en daarmee in de neuroarchitectuur van onze hersenen. Deze veranderingen betekenen dat onze herinneringen voortdurend onderworpen zijn aan ontwikkelingsreconstructies, waarbij de oorspronkelijke ervaringen heroverwogen worden en een andere lading en betekenis kunnen krijgen, mede afhankelijk van de situatie van dat moment. Om bijvoorbeeld als volwassene weer met de ogen van een kind naar een bepaalde ervaring te kijken, zouden we onze cognitieve verworvenheden althans tijdelijk op moeten geven. Het lijkt niet waarschijnlijk dat dit mogelijk is. Freud stelde al in 1899 dat wij waarschijnlijk geen enkele bewuste herinnering uit onze kindertijd hebben, maar alleen aan onze kindertijd. Dit betekent dus dat het verleden, waarin wij ook letterlijk zo anders waren, ons tot op zekere hoogte altijd vreemd is. De tweede factor betreft het om emotionele redenen afstand willen nemen of houden van vroegere opvattingen en instellingen, bijvoorbeeld omdat ze beschamend zijn of verbonden met hulpeloos overgeleverd zijn. We willen dan niet meer herinnerd worden aan onszelf, zoals we eens waren, dachten of voelden.

Een van de meest uitgesproken terreinen waarop dit alles zich in ons werk manifesteert is dat van de overdracht en de tegenoverdracht. Het gaat daarbij vooral om het vreemde van het onder ogen moeten zien van kinderlijke gevoelens, die zo extra moeilijk te accepteren zijn als gekeken wordt met de ogen van de competente volwassene. Bovendien speelt daarbij ook steeds een rol dat die volwassene zo goed weet wat wel en niet mogelijk is. De analysand weet bijvoorbeeld heel goed dat hij niet bij zijn analyticus zonder bel len naar binnen kan lopen, dat hij niet kind aan huis is, dat hij niet een dekentje krijgt als hij het koud heeft en ook niet een warme kop chocola met iets lekkers als hij honger heeft, enzovoort, en toch moet hij deze gevoelens en verlangens, die zich vanuit zijn volwassen perspectief als vreemd aan hem voordoen, bij zichzelf kunnen en durven erkennen en vervolgens ook nog eens verwoorden. In mijn ervaring is het ook juist dit element dat het proces van vrije associatie zo pijnlijk en moeilijk kan maken. Allerlei 'vreemde' gedachten ('Waarom passen mijn sleutels niet op de deur?' 'Hij is heel groot en gaat me nu slaan!' 'Zo meteen gaat hij me knuffelen.' 'Hij springt op en schreeuwt dat ik naar mijn kamer moet!' 'Ik voel me ineens zo klein worden, ik zou wel bij hem op schoot willen wegkruipen.') komen op en moeten niet vanzelfsprekend verworpen worden als onzinnig, maar uitgesproken.

Datzelfde geldt voor de analyticus voorzover deze luistert in de rol van een kind bij de analysand als ouder (Carlson 2002). In de overdracht-tegenoverdrachtconstellaties die binnen een behandeling een rol spelen, hebben we het in de meeste gevallen vooral over de analyticus in de ouderrol en de analysand in die van het kind. Toch blijkt uit ontwikkelingsonderzoek dat luisteren en interpreteren tot de eerste kinderlijke activiteiten behoren en dat de analyticus, in de nadruk die hij op die activiteiten legt, deels functioneert in de rol van het kind dat pogingen doet om de ouder, in dit geval de analysand, zo goed mogelijk te begrijpen. Om dat te kunnen moet hij bereid zijn om de kennis waarover hij als competente volwassene beschikt, inclusief zijn oordelen, scepsis en andere filters die hem in het dagelijkse leven beschermen, voorzover dat mogelijk is tijdelijk los te laten (Carlson 2002). Als dat lukt, kan ook de analyticus op zijn beurt allerlei 'vreemde' gedachten toelaten en niet onmiddellijk als onzinnig verwerpen. 'Zo meteen neemt ze me op schoot en begin ik te huilen.' 'Leerde hij me maar knutselen.' 'Zij sleurt me als een klein kind mee naar de spreekkamer.' 'Ik ga naast haar op de bank liggen en kruip bij haar weg.'

In mijn ervaring is het voor de analyticus veel lastiger om dit soort invallen serieus te nemen en bij zich zelf te onderzoeken, dan wanneer het gaat om materiaal dat verwijst naar de analyticus in de positie van een ouder ten opzichte van een kind of van een volwassene ten opzichte van een andere volwassene.

Het vreemde van het vanzelfsprekende Een belangrijk deel van het analytische werk bestaat uit het samen met de analysand onder woorden brengen

van de vanzelfsprekende manieren waarop hij in de wereld staat en met anderen omgaat. In geheugentermen betreft het de patronen, zoals deze met name in de kindertijd worden opgeslagen in het impliciete geheugen. De betreffende patronen verlopen in vanzelfsprekendheid, buiten ons bewustzijn. Van Leeuwen (1987) noemde dit het 'vanzelfzwijgende': datgene wat zo vanzelfsprekend is dat het niet meer gezien wordt, tenzij iemand erop wordt geattendeerd, zoals in een behandeling het geval kan zijn. Wanneer dit gebeurt, wordt een dergelijk vanzelfsprekend patroon vaak eerst als vreemd beleefd. Iets dat in vanzelfsprekendheid aanwezig is, bestaat als het ware niet en wordt niet als vertrouwd gevoeld: 'Gedraag ik me echt zo? Straal ik zó uit dat ik denk dat ik niet welkom ben? Wat vreemd!'

Pas in tweede instantie eigent iemand het zich dan, vaak met veel moeite, toe, waarmee het iets van hemzelf, zijn zelf wordt.

Ik geef een voorbeeld uit mijn eerste analyse. In verband met een andere werksituatie moesten mijn analysetijden veranderen. Ik kan me nog goed herinneren hoe vreemd ik het vond dat mijn analyticus vraagtekens zette bij de vanzelfsprekendheid waarmee ik er van uitging dat dat zonder meer mogelijk zou zijn en dat hij tijden in zijn agenda open had, die het voor mij mogelijk maakten om mijn analyse bij hem voort te zetten. Na de eerste fase waarin het vooral vreemd was wat er gebeurde, kwam de fase van pijnlijke schaamte om deze vanzelfsprekendheid te erkennen en ook de daarmee verbonden overtuigingen en instellingen.

Wanneer we dit vreemde deel van ons zelf onder ogen kunnen zien, wordt het mogelijk om ons de meer eigen aspecten van ons zelf te gaan toe-eigenen en onszelf werkelijk te zien zoals we zijn, in alle kwetsbaarheid, hulpeloosheid, gulzigheid, afgunst, woede, verdriet, enzovoort.

Ook hier is weer sprake van een paradox, want in eerste instantie doet ook dit 'ware zelf' zich aan ons voor als vreemd, als niet bij onszelf horend. Denk bijvoorbeeld aan het kind dat de analysand aantreft in de kinderkamer, wanneer hij daar, aanvankelijk aan de hand van de analyticus, binnengaat: dat vreemde jaloerse, moordzuchtige, verdrietige, overgeleverde, eenzame kind, dat ben ik niet, dat wil ik niet zijn, daar wil ik niets mee te maken hebben!

Het vreemde dat verbonden is met het onvermogen om naar binnen te kijken

Ik heb verschillende redenen genoemd die het moeilijk kunnen maken om bij onszelf naar binnen te kijken. Daarbij ging het vooral om wat we daar binnen aan zouden kunnen treffen. Er kan ook iets aan de hand zijn met het vermogen die beweging als zodanig te maken, een beweging waarin we afstand van onszelf moeten nemen en ons tot op zekere hoogte van ons zelf moeten vervreemden, om onszelf vervolgens te kunnen behandelen als iemand met een eigen binnenwereld.

In de afgelopen jaren hebben binnen het psychoanalytische veld met name Fonagy en zijn medewerkers gepubliceerd over de klinische betekenis van

dit vermogen om bij onszelf naar binnen te kijken (o.m. Bateman & Fonagy 2004; Fonagy e.a. 2002). Op basis van ontwikkelingspsychologische bevindingen (zie bijvoorbeeld Gopnik 1993; Gopnik e.a. 1999) hebben zij het adagium van Winnicott verder uitgewerkt dat het kind zichzelf, dat wil zeggen zijn zelf, moet vinden in het innerlijk van degene die het kind verzorgt. De innerlijke wereld van het kind, zijn zelf, komt tot ontwikkeling doordat het kind op allerlei momenten ervaart dat de ander hem ziet als iemand die denkt en voelt en intenties heeft. In dit licht bekeken zou de uitspraak van Descartes: 'Ik denk, dus ik ben' (Cogito, ergo sum) moeten luiden: 'Jij denkt (over mij), dus ik ben' (Fonagy e.a. 2002). Door deze waarnemingen van de ander over zichzelf te verinnerlijken, vormt het kind zijn zelf en kan het zich onder meer gaan realiseren dat zijn innerlijk geen weerspiegeling van de wereld vormt, maar dat het de wereld interpreteert. Fonagy c.s. noemen dit laatste het vermogen om te mentaliseren (Fonagy e.a. 2002). Een kind dat kan mentaliseren heeft zich de notie eigen gemaakt van de eigen subjectiviteit. Het kind onderkent dat het een binnenwereld heeft, die zijn impliciete en expliciete interpretaties van hemzelf in relatie tot anderen bemiddelt. Wat wordt er bedoeld met het vinden van zichzelf in de ander? Een voorbeeld. Mijn kleinzoon valt, schrikt en huilt hartverscheurend. Zijn moeder troost hem, beaamt dat hij geschrokken is, dat het zeer doet, dat het heel erg is, huilt als het ware even mee, maar geeft hem vervolgens een kietelkus op zijn voetje. Mijn kleinzoon begint door zijn tranen heen te lachen en kan even later weer verder klauteren.

Een dergelijke gebeurtenis draagt langs verschillende routes bij aan de ontwikkeling van het zelf (Fonagy e.a. 2000). Allereerst kan een kind de controle, die het kan uitoefenen over de spiegelende reacties van de moeder gaan verbinden met de resulterende verbetering in zijn emotionele toestand, waardoor het zichzelf uiteindelijk kan ervaren als iemand die gevoelens kan reguleren. Doordat de gevoelens in kwestie niet genegeerd of onjuist benoemd worden, kan een verbinding ontstaan tussen de innerlijke ervaringen van het kind en de benoemingen door de moeder. Dit leidt tot gevoelsrepresentaties die in voldoende mate aansluiten bij wat het kind lichamelijk ervaart, zodat deze ervaringen niet als vreemd, verwarrend en moeilijk te reguleren beleefd hoeven te worden. Door het toevoegen van een gevoel dat onverenigbaar is met de oorspronkelijke emotie, in dit geval het kietelkusje, en zelf niet ook hartverscheurend te gaan huilen, voorkomt de moeder dat het kind de boodschap krijgt dat zijn gevoel besmettelijk is en de moeder daaraan nu ook weerloos is overgeleverd (ibid., p. 8, 9). In plaats van dit alles heeft ze hem geholpen met een klein bouwsteentje voor zijn zelf, bestaande uit

- gevoelsrepresentaties voor de lichamelijke sensaties rond vallen, schrik, pijn en verdriet;
- de notie dat al die gevoelens geen ramp zijn, maar gereguleerd kunnen worden;

– aanzetten tot separatie en individuatie: jouw beleving is niet de mijne, wij zijn gescheiden, er is een binnen- en een buitenwereld.

Wanneer een kind onvoldoende in staat wordt gesteld om zichzelf te vinden in de ander, dat wil zeggen van de ander ‘antwoorden’ krijgt die onvoldoende overeenstemmen met zijn eigen innerlijke gewaarwordingen of daarmee in te grote mate samenvallen, vindt het, in de woorden van Winnicott, niet zichzelf maar zijn moeder. Dit kan leiden tot het in zichzelf opnemen van aspecten van de innerlijke belevingswereld van de ander in het eigen zelf, waardoor een deel van het zelf als ‘alien’ beleefd kan worden en zich problemen kunnen voordoen wat betreft het vermogen en de bereidheid tot mentaliseren. Het kind wendt zich als het ware van zichzelf af en wil niet weten wat er zich vanbinnen afspeelt. Op deze wijze verwerft het zich geen innerlijke continuïteit en kan het de eigen innerlijke toestanden moeilijker reguleren. Ook komt zo onvoldoende een innerlijke wereld tot ontwikkeling waarin gedrag als begrijpelijk, voorspelbaar, betekenisvol en menselijk gezien kan worden (Fonagy & Target 1998, p. 30).

Door dit alles blijft het kind, en later de volwassene, in belangrijke mate een vreemde voor zichzelf en staat het onthand in de wereld, vooral als het om intieme relaties gaat. Dit onvermogen om bij zichzelf naar binnen te kijken, kan ook bijdragen aan een innerlijk gevoel van leegheid en zinloosheid. Het antwoord op de vraag: waar leef ik voor? kan immers alleen luiden: voor mij(n) zelf. Maar omdat het eigen zelf niet voldoende gekend wordt, imponeert het als leeg en vreemd en lijkt het leven zinloos.

De vreemde liefde voor de ander

In het voorgaande heb ik verschillende factoren genoemd die een rol kunnen spelen in problemen met de liefde voor het vreemde zelf. Soms is deze liefde in zo geringe mate aanwezig dat het leven, dat vreemde leven, niet goed geleefd kan worden. In een aantal gevallen kan dan de vreemde liefde tussen analyticus en analysand uitkomst brengen. Waarom spreek ik in dit verband van een vreemde liefde? Ik zal drie elementen noemen die daar een rol bij spelen.

Het vreemde gedrag van de analyticus De analyticus gedraagt zich vreemd. In het gewone dagelijkse leven gaat hij met niemand op deze wijze om. Hij geeft een hand en verdwijnt vervolgens uit het zicht, om daar drie kwartier later weer voor korte tijd in terug te keren. Ook in het contact tijdens de drie kwartier gedraagt hij zich vreemd. Hij zit in een stoel, terwijl de analysand op een bank ligt, een vreemd arrangement dat van alles te denken geeft. Hij luistert vooral, beantwoordt vragen niet zonder meer, vertelt weinig over zichzelf en is voortdurend bezig met het ondertitelen van de tekst en het gedrag van de analysand.

Peter Fonagy doet in een recent nummer van de *International Journal of Psychoanalysis* verslag van een sessie met mevrouw A. Hij geeft in die sessie

meerdere interpretaties. Een van de commentatoren, Paul Denis, heeft ze geteld: het waren er zestien. Jaloers merkt Denis op dat dit er meer zijn in één sessie dan hij zelf gekregen heeft in ruim tien jaar analyse (Fonagy 2004). Maar ook wanneer een analyticus zich niet zo terughoudend gedraagt als de opleider van Denis, blijft hij vreemd doen. Jane Milton (2001) meent dat dit ‘asociale’ gedrag een van de redenen zou kunnen vormen voor de grote populariteit van andere therapievormen, zoals de cognitieve gedragstherapie. Volgens haar sluit het cognitieve therapiemodel gemakkelijker aan bij wat mensen vanzelfsprekend verwachten in het contact met een therapeut. De houding van een cognitieve therapeut is daardoor acceptabeler, minder vreemd dan die van de psychoanalytische. Er is dan ook een voortdurende druk, zowel vanuit de patiënt als van binnenuit bij de therapeut, om zich ‘gewoner’ te gaan gedragen. Met dat ‘gewoner’ wordt bedoeld dat de therapeut spontaner reageert, meer uitlegt, meer geruststelt, kortom aardiger is voor de patiënt en niet zo raar doet. Milton maakt in haar artikel duidelijk hoezeer het een illusie is om te denken dat daardoor echt iets zou veranderen. De therapeut blijft een overdrachtsfiguur voor de patiënt, ook als hij zich minder vreemd gedraagt. Wanneer hij dat laatste zou doen, is hij alleen iemand geworden die zich meer naar de behoeften van de patiënt gevoegd heeft. Daardoor geeft hij in belangrijke mate zowel de mogelijkheid op om de patiënt een andersoortige relatie te laten ervaren dan deze tot nu toe gewend was, als om tot een explicitering van de relevante impliciete relatiepatronen te komen.

Ik noemde al een ander vreemd element in het gedrag van de analyticus, namelijk dat hij akkoord gaat met de specifieke opstelling binnen de analyse. Niet alleen doet hij vreemd door te gaan zitten in een stoel, terwijl hij de analysand laat liggen op een bank, maar hij geeft ook geen tekenen dat hij dit arrangement vreemd vindt. Ook het feit dat de analyticus zich gedurende de analyse min of meer hetzelfde blijft gedragen, wordt door analysanden vaak vreemd gevonden. ‘Nou kom ik hier al jaren iedere dag en nog begroet u mij op dezelfde manier als in het begin en verloopt alles hetzelfde.’

Meestal is het een grote stap voor de analysand – en soms ook voor de analyticus – om te gaan zien dat dit vreemde gedrag voorwaarde is voor een volgend element dat de liefde tussen analyticus en analysand zo vreemd doet zijn.

Het primaat van de belevingswereld van de analysand De relatie tussen analyticus en analysand is een fundamenteel andere dan een gewone relatie tussen twee mensen. Het vreemde van de analytische relatie wordt naar mijn mening vooral bepaald door het primaat dat binnen die relatie wordt toegekend aan de belevingswereld van de analysand. In een gewone relatie is er nooit sprake van een dergelijk eenzijdig primaat. Dat de analyticus zich in dit opzicht zo vreemd gedraagt, heeft belangrijke consequenties voor de relatie. Onvermijdelijk betekent het bijvoorbeeld dat hij de dingen

vooral probeert te begrijpen vanuit het perspectief van de analysand, in een mate die hij in een gewone relatie niet zou verdragen en accepteren. De analyticus slaagt er natuurlijk lang niet altijd in om de belevingswereld van de analysand voorrang te geven, maar hij probeert het in ieder geval, tegen de druk van buiten en van binnenuit in.

Bij de druk van buiten gaat het om de analysand die als het ware voortdurend roept dat de analyticus niet zo raar moet doen. Waarom gedraagt hij zich zo vreemd? Waarom biedt hij niet een echte relatie? Bij het uitwerken van de betreffende overdrachtsfantasieën blijkt echter steeds weer dat de analysand de psychische prijs van een echte relatie niet wil betalen. Ook wanneer de analyticus zich zou gedragen op de wijze zoals de analysand zich dat in een echte relatie voorstelt, moet het primaat van de belevingswereld van de analysand gehandhaafd blijven.

Een belangrijk aspect van de rouwarbeid die de analysand moet verrichten, bestaat dan ook uit het zich geleidelijk gaan realiseren hoezeer deze vreemde liefde iets biedt dat hij voor de analyse onvoldoende gehad heeft en na de analyse waarschijnlijk nooit meer zal krijgen.

Bij de druk van binnenuit gaat het allereerst om de al genoemde behoefte van de analyticus om zich minder vreemd te gedragen, maar 'gewoon' te doen. Ik gaf al aan dat dit een illusoire onderneming is, zoals ook zo vaak zichtbaar wordt bij allerlei grensoverschrijdingen binnen de patiënt-therapeutrelatie.

Daarnaast houdt het toekennen van het primaat aan de belevingswereld van de analysand automatisch in dat de analyticus zijn subjectiviteit erkent en daarmee het betrekkelijke van zijn werkelijkheid onder ogen ziet (zie ook Ladan 2000). Daarmee erkent hij ook het illusoire van het bestaan van één beeld van de werkelijkheid, namelijk het zijne. Dat deze erkenning zo moeilijk is, is rechtstreeks verbonden met de moeite om de ander er überhaupt te laten zijn, als iemand die op zichzelf staat en een eigen recht van bestaan heeft.

Het erkennen van onze subjectiviteit, en daarmee van het bestaan van de ander, is een ontwikkelingsverworvenheid die ons gehele leven onder druk staat. Zoals ik hiervoor stelde zijn we, vooral in emotioneel moeilijke situaties, steeds geneigd om ons terug te trekken in een narcistische houding waarbij de ander als ander, als afzonderlijk iemand, niet meer bestaat en onze eigen belevingswereld het vanzelfsprekende primaat heeft. Dit alles geldt met name ook wanneer het om opvattingen van de analysand gaat die de analyticus zelf betreffen. Hij moet kunnen verdragen dat in het contact met de analysand geleidelijk een vreemd zelf oprijst, dat is opgebouwd uit de projecties van de analysand en uit datgene wat hij zelf verdrongen had of nog niet wist en dat nu tot leven komt. Dit opdoemen van het vreemde zelf, zoals dat gecreëerd wordt in het contact met de ander, is meestal moeilijk te verdragen en kan de behoefte van de analyticus laten toenemen om 'gewoon' te doen.

Het probleem van het aangekondigde einde Tot slot wil ik kort stilstaan bij een derde element dat de liefde tussen analyticus en analysand tot een vreemde liefde maakt. Het betreft het probleem van het aangekondigde einde, waar ik elders uitvoeriger aandacht aan heb besteed (Ladan 2004a). Het is vreemd dat in een psychoanalyse het einde wordt aangekondigd, in een vorm waarin dat in gewone relaties nooit gebeurt. Nu zijn alle relaties eindig, ook vriendschaps- of partnerrelaties, maar toch nooit in een dergelijke aangekondigde vorm. De ene partner zegt niet tegen de andere: laten we nu gaan trouwen en over vijf jaar, als we twee kinderen hebben en jij klaar bent met je opleiding, gaan we scheiden. Dit vreemde aspect van de analytische relatie vormt naar mijn mening in iedere analyse vanaf het begin een centraal thema, al zal dat de ene keer veel uitgesprokener en sneller aan bod komen dan de andere. Deze notie van het aangekondigde einde kan onder meer maken dat er bij de analysand een reserve blijft bestaan tegen het zich gaan hechten aan die onbetrouwbare analyticus: waarom zou ik hem zo belangrijk in mijn leven laten worden als het toch maar voor even is?

Ook bij de analyticus kan van een dergelijke reserve sprake zijn. Ook voor hem speelt dat er sprake is van een innerlijk spanningsveld ten aanzien van de mate waarin hij zich involveert. Het zich laten gaan in gevoelens en fantasieën over een bepaalde analysand kan bemoeilijkt worden vanuit de wetenschap dat het om een speciale relatie gaat, een vreemde relatie, die om allerlei redenen zo anders is dan iedere andere. Daar komt nog bij dat het aangekondigde einde in zekere zin voor de analyticus definitiever is dan voor de analysand. Dit heeft te maken met het hiervoor genoemde primaat van de belevingswereld van de analysand. Dit primaat blijft immers ook gelden na het beëindigen van de analyse en impliceert dat de analyticus geen contact kan zoeken als hij daar behoefte aan zou hebben. Deze stand van zaken, waarover we onderling weinig spreken en publiceren, zou bij kunnen dragen aan het zich afwenden van de analytische behandelpraktijk, dat we zo veelvuldig bij analytici zien. Het is moeilijk om te verdragen dat er steeds opnieuw iemand uit je leven vertrekt, voor wie je dan bovendien na al die jaren in zekere zin nog steeds een vreemde bent.

Tot slot

In het voorgaande heb ik allereerst stilgestaan bij de liefde voor het vreemde zelf, een liefde die nodig is om ons vreemde leven enigszins te kunnen leven. Daarbij heb ik verschillende factoren genoemd die aanleiding kunnen geven tot problemen bij het in voldoende mate liefhebben van je zelf. Ten slotte heb ik geprobeerd om aan te geven hoe vreemd de liefde eigenlijk is, die soms tot liefde voor het vreemde leidt.

Literatuur

- Bateman, A. & Fonagy, P. (2004). *Psychotherapy for borderline personality disorder. Mentalization based treatment*. Oxford: Oxford University Press.
- Biran, I. & Chatterjee, A. (2004). Alien hand syndrome. *Archives of Neurology*, 61, 292-294.
- Capek, J. (2002). *Leos Janacek: De zaak Makropulos*, Amsterdam: DNO.
- Carlson, D.A. (2002). Free-swinging attention. *Psychoanalytic Quarterly*, 71, 725-750.
- Fonagy, P. (2004). The analyst at work. With commentary by Paul Denis en Irwin Z. Hoffman. *International Journal of Psychoanalysis*, 85, 807-822.
- Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E.L., & Target, M. (2002). *Affect regulation, mentalization, and the development of the self*. New York: Other Press.
- Fonagy, P. & Target, M. (1998). An interpersonal view of the infant. In A. Hurry (red.) *Psychoanalysis and developmental therapy* (p. 3-31). Londen: Karnac Books.
- Freud, S. (1919). Het 'Unheimliche'. *Sigmund Freud, Nederlandse Editie: Cultuur en Religie* 2. Amsterdam: Boom, 1983.
- Freud, S. (1899). *Ueber Deckerinnerungen*. *Gesammelte Werke*, I, p. 531. Frankfurt am Main: S. Fischer.
- Gopnik, A. (1993). How we know our minds: The illusion of first-person knowledge of intentionality. *Behavioral and Brain Sciences*, 16, 1-14.
- Gopnik, A. e.a. (1999). *The scientist in the crib*. New York: HarperCollins.
- Grunberg, A. (2004). Grunberg rond de wereld. *NRC Handelsblad*, 3 september 2004.
- Ladan, A. (2000). *Het wandelend hoofd*. Amsterdam: Boom, tweede druk 2003.
- Ladan, A. (2004a) Het probleem van het aangekondigde einde. In A.R. Boerwinkel en J. Dirks (red.) *Op goed geluk. Psychoanalyse en vertrouwen* (p. 11-23). Amsterdam: Boom.
- Ladan, A. (2004b). Het vanzelfsprekende; over geheugen en fantasie. Niet gepubliceerd.
- Leeuwen, W.F. van (1987). Het vanzelfzwijgende: Gedachten over gevoelens. *Psychoanalytisch Forum*, 5 (1), 5-46.
- Milton, J. (2001). Psychoanalysis and cognitive behaviour therapy – rival paradigms or common ground? *International Journal of Psychoanalysis*, 82, 431-447.

Strange love and love for strangeness

This paper discusses several motives that can impede the love for our strange self. In some individuals this love is impeded to such an extent that it becomes impossible for them to live their strange lives in any gratifying way. The love between patient and analyst is defined as strange and it is noted that sometimes this strange love affair can help in developing sufficient love for the strange self.

Key words: love for the self; strange self; strange love between patient and analyst